

D. 2568

HADİS TETKİKLERİ DERGİSİ
JOURNAL OF HADITH STUDIES/مجلة بحوث الحديث
VI * 1 * 2008

Hadis Tetkikleri Dergisi/Journal of Hadith Studies/مجلة بحوث الحديث

Altı Aylık Akademik Hadis Araştırmaları Dergisi

Cilt/Volume: VI Sayı/Number: 1 Yıl/Year: 2008

ISSN 1304-3617

SÜHA Danışmanlık Araştırma Yayıncılık adına Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni/Owner and Publisher

Dr. Ataullah ŞAHYAR asahyar@hadisevi.com

Editör/Editor in Chief

Prof. Dr. İbrahim HATİBOĞLU (Uludağ Üniv., Bursa) ihatiboglu@uludag.edu.tr

Editör Yardımcısı/Associate Editor

Yrd. Doç. Dr. Erdinç AHATLI (Sakarya Üniv., Adapazarı) eahatli@sakarya.edu.tr

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Khalid Zafarullah DAUDI (Government Post Graduate College, Faisalabad), Dr. Mehmet EFENDİOĞLU (İSAM, İstanbul), Yrd. Doç. Dr. Özcan HİDİR (The Islamic University of Rotterdam, Rotterdam), Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK (İstanbul Üniv., İstanbul), Prof. Dr. Tahsin GÖRGÜN (İSAM, İstanbul), Prof. Dr. Zekeriya GÜLER (Selçuk Üniv., Konya), Dr. İbrahim KALIN (College of the Holy Cross, Massachusetts), Dr. Halil İbrahim KUTLAY (İlim Yayma Cem., İstanbul), Prof. Dr. Recep ŞENTÜRK (İSAM, İstanbul), Prof. Dr. Yavuz ÜNAL (Ondokuz Mayıs Üniv., Samsun), Doç. Dr. Mehmet YALAR (Uludağ Üniv., Bursa), Yrd. Doç. Dr. Hayati YILMAZ (Sakarya Üniv., Adapazarı), Prof. Dr. Ahmet YÜCEL (Marmara Üniv., İstanbul)

Danışma Kurulu/Advisory Board

Prof. Dr. Nevzat AŞIK (Dokuz Eylül Üniv., İzmir), Prof. Dr. Abdullah AYDINLI (Sakarya Üniv., Adapazarı), Prof. Dr. Mustafa el-A'ZAMİ (Câmiatü Melik b. Suûd, Riyad), Prof. Dr. Emin AŞIKKUTLU (Marmara Üniv., İstanbul), Prof. Dr. Ali CUM'Â (Câmiatü'l-Ezher, Kahire), Prof. Dr. İsmail L. ÇAKAN (Marmara Üniv., İstanbul), Prof. Dr. Yasin DUTTON (Edinburgh Üniv., Edinburgh), Prof. Dr. Nureddin İTR (Câmiatü Dımaşk, Şam), Prof. Dr. Bilal KUŞPINAR (McGill University, Montreal), Prof. Dr. Raşit KÜÇÜK (Marmara Üniv., İstanbul), Doç. Dr. Bedî Seyyid LAHHAM (Câmiatü Dımaşk, Şam), Prof. Dr. Selahattin POLAT (Erciyes Üniv., Kayseri), Prof. Dr. İbrahim M. ABU RABİ' (Hartford Seminary, Hartford, CT) Prof. Dr. Kemal SANDIKÇI (Karadeniz Teknik Üniv., Rize), Prof. Dr. M. Abdüşşehid NU'MÂNİ (Karaçi Üniv., Karaçi)

Uluslararası İlişkiler/International Relations

Doç. Dr. Murtaza BEDİR (Sakarya Üniv., Adapazarı), Doç. Dr. Abdülhamit BİRİŞİK (Uludağ Üniv., Bursa) Yrd. Doç. Dr. İbrahim H. İNAL (Harran Üniv., Şanlıurfa), Yrd. Doç. Dr. Muammer İSKENDERÖĞLU (Sakarya Üniv.), Doç. Dr. M. Saîd ÖZERVERLİ (İSAM, İstanbul), Doç. Dr. Bülent ŞENAY (DİB Hollanda Din Müşaviri)

Bilişim&İletişim/Correspondence

Dr. Muhammed ABAY (Marmara Üniv., İstanbul), İbrahim ALTAN (Deniz Feneri Derneği, İstanbul)

Tashih/Proof Reading

Abdülkadir ŞENEL (İSAM, İstanbul), Fatma KIZIL (Uludağ Üniv., SBE, Bursa)

Düzeltilmeler/Corrections

Dr. İshak Emin AKTEPE (SÜHA, İstanbul), Dr. Huriye MARTI (Selçuk Üniv., Konya), Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR (SÜHA, İstanbul), Serkan DEMİR (Marmara Üniv., İstanbul)

Web Sitesi Tasarım ve Yönetimi

İbrahim ÖZTOP (Uludağ Üniv., Bursa) www.islamiSanat.net

Kapak Tasarımı/Cover Design

Latif ÇETİNKAYA (latifcetinkaya@yahoo.com)

Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD) hakemli bir dergidir. Yılda iki kez yayınlanır.

Dergide yayınlanan makalelerin ilmi, fikri ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD) Index Islamicus tarafından taranmaktadır. *Journal of Hadith Studies* has been indexed by *Index Islamicus*.

Yönetim ve Dağıtım/Administration and Distribution

SÜHA Danışmanlık Araştırma Yayıncılık, Toygar Hamza Mah., Hacı Mutlu sok. No: 7

34672 Üsküdar/İSTANBUL/TÜRKİYE, +90 (216) 334 82 07, +90 (216) 391 89 55 (Fax), +90 (536) 226 74 60

Web: <http://www.hadisevi.com> E-mail: editor@hadisevi.com, abone@hadisevi.com

© SÜHA Danışmanlık Araştırma Yayıncılık, İstanbul 2008

Hesap No/Bank Account: Akbank Kadıköy Şub.: 170251-3 (Ataullah ŞAHYAR)

Fiyatı/Price: Türkiye: 10 YTL (2008 Yılı abone/Subscription Rates for 2008: Kurumlar: 20 YTL,

Normal: 17,5 YTL, Öğrenci-Öğretmen 15 YTL, Yurtdışı/Abroad: 60 S veya 50 €)

Çok Anlamalı, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: 'Metin Tenkidi'

Salahattin POLAT, Prof. Dr.

"A Multi-Meaning,
Multidimensional and
Multidisciplinary Term: 'Textual
Criticism'"

Abstract: This article, primarily, is devoted the problem of the polysemy of 'textual criticism', and then the position of the textual criticism in modern scientific classification and its disciplinary extents, finally some misconceptions about it. This study firstly aims to start a discussion about the differentiation of term's uses in Islamic world and our country from the international use and solve the polysemy problem; secondly it aims to explain what the 'textual criticism' is, its multidisciplinary character and extents.

Citation: Salahattin POLAT, "Çok Anlamalı, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: 'Metin Tenkidi'" (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, VI/1, 2008, pp. 7-28.

Keywords: Criticism, Textual criticism, Literary criticism, Textual criticism of Islamic Traditions, Misconceptions about textual criticism

"Tenkit, yüksek bir medeniyetin işaretidir."

J.S. Phillimore

1-Giriş

Bu makalede önce Türkçedeki 'metin tenkidi' kavramının çok anlamlılığı problemi üzerinde durulacak, sonra günümüz ilimler tasnifi içinde metin tenkidinin yeri ve disiplinin boyutları ele alınacak, son olarak da metin tenkidi ile ilgili bazı yanlış anlayışlara temas edilecektir. Bu çalışma, öncelikle kavramın çokanlamlılığı ile İslâm Dünyasında ve ülkemizdeki kullanımının uluslararası kullanımından farklılaşması problemine çözüm getirilebilmesi konusunu tartışmaya açmayı, ardından da bir disiplin olarak 'metin tenkidi'nin mahiyeti ve boyutlarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

2- Türkçede 'Metin Tenkidi' Kavramının Çok Anlamlılığı

'Tenkit' kelimesi, Arapça 'n-k-d' kökünden gelmekte olup, Türkçeye de bu dilden geçmiştir. Kısaca, "bir şeyi değerlendirmek, iyisini kötüsünden ayırmak"

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis, KAYSERİ, salahpolat@hotmail.com

anlamına gelir. Bu kelimenin günümüz Türkçesinde yaygın kullanılan karşılığı 'eleştirir'dir. Tenkit/eleştirir kelimesi İngilizcede 'criticism', Almancada 'kritik', Fransızca'da 'critique' kelimeleriyle ifade edilir. Tenkit kavramının bu dillerdeki en genel anlamı 'değerlendirme'dir.

'Metin tenkidi' (*İng. textual criticism, Alm. textkritik, Frn. critique textuelle, Arp. tahkik*) Türkçede, anlamı kullanıldığı yere göre değişen çok anlamlı bir kavramdır. Farklı anlamlarını üç kategoride toplamak mümkündür:

1- Bir eser ve metnin geçirdiği süreçlerde maruz kaldığı bozulma ve değişiklikleri düzelterip orijinal hâline döndürme faaliyeti. Bu şekilde hazırlanmış metinlerin neşredilmesine de 'bilimsel/tenkitli neşir' (*İng. scholarly editing, Fr. edition critique, Arp. tahkik*) denir. Aynı anlamı taşımaları sebebiyle birbiri yerine de kullanılan bu kavramlardan 'metin tenkidi' ifadesini Türkçe akademik literatürde 1940'larda ilk kullananlardan birisi Ahmet Ateş'tir.¹

2- Metin tenkidi kavramı bazen hem Batı dillerinde (Tanselle, 1990, p. XIV) hem Türkçede, edebiyat eleştirisi (*İng. literary criticism*) anlamına da kullanılır. Edebiyat eleştirisi, roman, şiir, hikâye, tiyatro, sinema gibi edebî bir eseri, bir sanat eserini çözümleme, değerlendirme faaliyetidir. Buna daha eski Türkçe metinlerde 'metin tahlili' ve 'metin şerhi' de denilmiştir. Günümüzde Türkçede bu anlamı ifade için daha çok 'metin eleştirisi' tabiri kullanılmaktadır. Çağdaş Arapçada bu anlam genel olarak 'nakdu'n-nass' kavramıyla ifade edilir.

3- Çağdaş Hadis ilmi terminolojisinde, hadislerin isnad tenkidine alternatif olarak kullanılan ve hadislerin Kur'ân'a, akla, tecrübeye, gözleme, bilime, tarihi gerçeklere... aykırılığı gibi kriterlerle eleştirilmesine de 'metin tenkidi' denilmektedir. Burada 'metin' kelimesi genellikle hadis metni, yani hadisteki isnadın ardındaki metin anlamındadır. Modern Arapçada ise genellikle 'nakdu mutûni's-sunne/ehâdis' gibi tabirler kullanılır. Hadislerin bu kriterlerle tenkidi, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren mevcut olmakla birlikte buna metin tenkidi denilmemiş, bu tür tenkit yöntemlerini kapsayan özel bir terim ve kavram üretilmemiş, daha ziyade "Hadislerin Kur'ân'a arzı, hadis nazara aykırılığı" gibi tabirlerle her bir tenkit kriteri ayrı ifade edilmiştir. Bu konu, 'İhtilâfu'l-hadis', 'Muhtelefü'l-hadis', 'Müşkilü'l-hadis', 'Teâruz', 'Te'vil' gibi daha geniş ve genel başlıklar altında ele alınmıştır. 'Metin tenkidi' kavramı, geçtiğimiz yüzyılda doğubilimcilerin ve bazı Batılı tarihçilerin İslâm âlimlerini, özellikle de muhaddisleri, sadece isnad tenkidi ile yetinip, hadis metinlerinin tenkidine önem vermedikleri şeklindeki suçlamaları üzerine,² onlardan ödünç alınarak "hadislerin metinlerinin tenkidi" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu anlamıyla sadece İslâm dünyasında kullanılan, Batı dillerinde doğrudan karşı-

¹ Ahmet Ateş, "Metin Tenkidi Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, İstanbul 1940-42, 253-267.

² Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları*, 2. Baskı, İstanbul, 2003, 175-7.

lığı bulunmayan bir kavramdır. Türkiye'de kavramı, bu anlamıyla genel olarak rivâyetler, özel olarak da hadis ilmi ile ilgili olarak akademik literatürde 1920'li yıllarda ilk kullananlardan birisi Zâkir Kâdirî Ugan'dır.³ Arap Dünyasında da Ahmed Emîn, Müslümanların isnad tenkidi ile yetinip metin tenkidi yapmadıklarından şikâyet sadedinde kavramı ilk kullananlardandır.⁴

Türkçede 'metin tenkidi' kavramının çok anlamlılığı problemi, günümüzde genelde birinci anlamı ifade için 'tenkitli (metin) neşri', ikinci anlamı ifade için 'metin eleştirisi' ifadesi kullanılarak çözülmeye çalışılmaktadır. Üçüncü anlamıyla metin tenkidi kavramını hadisçiler kendi aralarında kullanınca sorun çıkmasa da, farklı disiplin mensupları bunu yanlış anlayabilmektedirler.

İngilizce literatürde son zamanlarda '*literary criticism*', '*textual criticism*' kavramları ve anlamları konusunda bir nevi uzlaşma olduğundan karışma söz konusu değildir. Asıl sorun Batı dillerindeki bu kavramları Türkçeye çevirirken çıkmaktadır.

Hadisteki 'metin tenkidi' kavramına gelince bir yandan Türkçedeki çok anlamlılık sorunu, öbür yandan Batı dillerinde karşılığı olmayışı, problemi daha da derinleştirmektedir.⁵ Her şeyden önce Türkçede bu üç anlamı ifade için daha net terimler geliştirilmelidir ve bu konuda kolektif çaba ve katkılar gerekmektedir. Bu makalede bu noktadan sonra daha ziyade ikinci anlamıyla metin tenkidi ele alınacaktır.

3- Metin Tenkidinin Tanımı ve Boyutları

Metin tenkidinin farklı tanımları yapılmıştır. Bütün tanımları vermek mümkün olmadığından alanın ileri gelen uzmanlarından birkaçının tanımını örnek olarak vermekle yetinilecektir. Metin tenkidini; A. E. Housman "Metinlerdeki hataları keşif ilmi ve onları giderme sanatıdır",⁶ E. J. Kenney, "Bize ulaşıncaya kadar geçirdiği süreçlerde bir takım bozulmalara ve değişimlere maruz kalan metinleri, mümkün olduğunca düzeltip orijinal hâline en yakın şekilde restore etme tekniğidir",⁷ Peter Shillingsburg, "Yazılı eserlerin lafız, tertip, noktalama işaretleri, imlâ açısından incelenmesi, sorgulanması ve irdelenmesidir",⁸

³ Zâkir Kâdirî Ugan, "Dini ve Gayr-ı Dini Rivâyetler", *Dârülfünûn İllâhiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 4, İstanbul 1926.

⁴ Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 10. baskı, Mısır 1965, 217- 8; a.mlf., *Duha'l-İslâm*, 10 baskı, Beyrut ts. II, 130-2.

⁵ Yirmi yılı aşkın süredir metin tenkidinin değişik boyutlarıyla ilgilenen bir akademisyen olarak bunun sıkıntısını özellikle yabancı akademisyenlerle iletişim sırasında fazlasıyla yaşamış bulunmaktayım.

⁶ A. E. Housman, "The Application of Thought to Textual Criticism", *Proceedings of the Classical Association*, XVIII, 1922, p. 68.

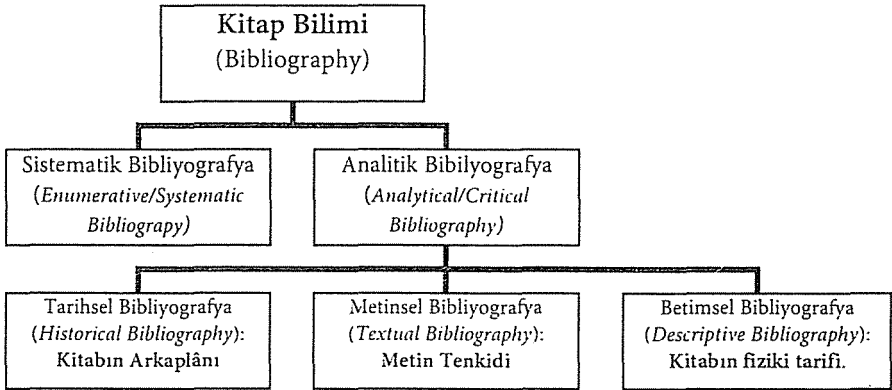
⁷ E. J. Kenney, "Textual criticism", *Encyclopedia Britannica (Macropedia)*, XX, 614.

⁸ Peter L.Shillingsburg, *Scholarly Editing In The Computer Age: Theory And Practice*, Athens and London: University of Georgia Press 1986, s. 4.

D. C. Greetham “Metin biliminin (*Textual scholarship*) bir parçası olup, metinlerin sorgulanması/irdelenmesi ve genellikle de bilimsel olarak yayınlanmasını üstlenir”⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca, 1800’lü yılların başından itibaren Batı’da yazılan ‘metin tenkidi’ el kitaplarının çoğunda buna yakın ifadelerle tanımlanmıştır.¹⁰

Metin tenkidi, ‘disiplinlerarası’ veya ‘çok disiplinli’ tabir edilen bir bilimsel faaliyettir. Bilimler tasnifinde genel olarak filolojinin dört alt dalından birisi olan metinsel Filolojiye (İng. *textual philology*) tekabül eder. Filoloji terimi aslında dilbilimin (*linguistics*) eski adıdır. Önceleri dilbilim çalışmalarını ifade etmek için filoloji terimi kullanılırken XX. yüzyılda ‘*linguistics*’ terimi kullanılmaya başlanmıştır. Filoloji en geniş anlamıyla “Bir dili ve literatürünü, tarihî ve kültürel arka plânı içerisinde inceleyen disiplin” olarak tarif edilebilir. Bu tanımın karşılığı bu günkü dilbilimin alt dalı olan ‘tarihsel dilbilim’e (*historical linguistics*) tekabül eder. Filolojinin daha önce de ifade edildiği üzere dört alt dalı vardır: karşılaştırmalı (*comparative*), radikal, bilişsel (*cognitive*) ve metinsel (*textual*) filolojidir. Metin tenkidi bu dördüncü kısma dâhildir.¹¹

Metin tenkidi disiplini; tarih, hermenotik, eleştiri, metin bilimi (*textual scholarship*), yazma eser bilimi (*codicology/manuscript studies*), kitap bilimi (*bibliography*) disiplinlerinin alanları içine de girer. Metin tenkidinin, öğreğin kitap bilimindeki yeri şu şekilde gösterilebilir:

Bu şemadaki ‘Metinsel Bibliyografya’ metin tenkidine tekabül etmektedir.¹²

⁹ D. C. Greetham, *Textual Scholarship: An Introduction*, New York-London: Garland Publishing 1994,295.

¹⁰ E. Jay Epp, “The Multivalence of the Term “Original Text”, *New Testament Textual Criticism*”, *Harvard Theological Review*, 1999, cilt 92, 245–281.

¹¹ Filoloji için bkz: Jan Ziolkowski, *On Philology*, Pennsylvania State University Press 1990, 1–40; Ayrıca bkz: <http://en.wikipedia.org/wiki/Philology>.

¹² Şemada adı geçen kitap bilimi ve alt dallarının tanımı için bkz: Jean Peters (ed.), *Book*

Bibliyografya disiplini, kitaplarla, somut ve dokunulabilir nesnelere olarak ve onların üretimindeki fiziksel süreçlerin incelenmesi amacıyla ilgilenir. Burada hem genel olarak kitap üretim tarihinin ve prosedürlerinin tespiti, hem de tek tek her bir kitabın üretim aşamaları ve bu süreçlerdeki geçirdiği gelişme ve değişim ele alınır. Kitabın fiziksel formu ile betimsel bibliyografya (*descriptive bibliography*), kitabın içeriği ile ilgili gelişim ve üretim süreci ile de metinsel bibliyografya ilgilenir. Bibliyografya ve eleştiri/yorum (*criticism*) bir nevi işbirliği içinde çalışırlar, fakat metotları aynı değildir.¹³

Bibliyografya ve metin tenkidi ile yakından ilgili diğer bir disiplin de 'el yazmaları bilimi'dir (İng. *codicology*, Arp. *ilmul'-mahtûtât*). El yazmaları bilimi yazma eserin metni/içeriği ile değil maddi unsurları ile ilgilenir. Eserin fiziksel yönü ile ilgilenme anlamında bibliyografya disiplini ile aynı alana odaklanırlar. Aralarındaki fark, bibliyografya disiplininin hem yazma hem basılı eserlerle, el yazmaları biliminin ise sadece el yazmaları ile ilgilenmesidir. Dolayısıyla el yazmaları bilimi bibliyografyanın bir alt dalı olarak mütalâa edilebilir. 'El yazması' kavramı matbaanın icadından sonra ortaya çıkmıştır. Zira önceleri bütün kitaplar elle yazılıyordu ve böyle bir ayırımı ihtiyaç yoktu. Matbaanın keşfinden sonra matbu eserlerle el yazmaları ayırt edebilmek için el yazması tabiri kullanılmaya başlanmıştır. Yeni bir bilim olan el yazmaları bilimi, XX. yüzyılın ortalarında Grek ve Latin el yazmalarını inceleyen bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. Arap/İslâm el yazmaları bilimi ise çok daha yenidir. Tabii ki bu, İslâm tarihinde yazma eserlerin fiziksel yönü ile ilgili hiçbir çalışma yapılmadığı anlamına gelmez. Bu yenilik, çağdaş müstakil bir disiplinin oluşumu anlamındadır. Kitapların fizikî özellikleri doğrudan metin tenkidinin konusu olmakla birlikte, metnin maruz kaldığı değişimin ve bozulmalarının tayin ve tespitindeki rolü ölçüsünde, metin tenkidi kitabın fizikî yönü ile de ilgilenir.¹⁴

Metin tenkidi disiplini paleografi, epigrafi, filigran gibi, yazı ve yazı malzemeleriyle ilgili bilim dalları yanında fizik ve kimya gibi doğa bilimlerinden de yararlanır. Meselâ papirüs, parşömen ve çok eski kitaplar gibi yazılı vesikaların

Collecting: A Modern Guide (New York-London: R. R. Bowker, 1977), 97-101.

Ayrıca bkz: http://en.wikipedia.org/wiki/Bibliography#Enumerative_bibliography
<http://ihl.enssib.fr/siteihl.php?page=56>.

Kitap bilimi ile ilgili internet linkleri için bkz: <http://www.bibsocamer.org/links/>.

¹³ Bibliyografya disiplini ile metin tenkidinin ilişkisi, metotları ve kriterleri ve düşünme biçimleri hakkında geniş bilgi ve tartışmalar için bkz: Fredson Bowers, *Bibliography and Textual criticism*, Oxford: Clarendon Press 1964.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz: Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitâbu'l-arabiyyu'l-mahtût ve ilmü'l-mahtûtât*, Kahire 1997; François Deroche (ed.), *Manuel de Codicologie des Manuscrits en Ecriture Arabe*, 2000. Bu kitap Deke Dusingberre ve David Radzinowicz tarafından *Islamic Codicology: An Introduction to the Study of Manuscripts In Arabic Script* adı altında İngilizceye; Eymen Fuad Seyyid tarafından *el-Medhal ilâ ilmi'l-kitâbi'l-mahtût bi'l-harfi'l-arabi* başlığıyla Arapçaya çevrilmiş olup her iki çeviri de (Londra: el-Furkan IH Foundation 2005) yayımlanmıştır.

yaşını tespit için kullanılan karbon testi; kâğıt mürekkep gibi malzemenin analizi yoluyla yapılan testlerde doğa bilimlerinin yöntemleri kullanılır.

Metin tenkidi, 'bilimsel neşir'in (İng. *scholarly editing*, Fr. *édition critique*) ilk aşamasıdır. En geniş anlamıyla metin tenkidi, metnin tarihi üzerine bir çalışmadır ve amacı metnin bilimsel neşridir. Bunun da iki temel şekli vardır: belgesel (*documentary/diplomatic*) neşir ve tenkitli (*critical*) neşir.

a. Belgesel neşir. Yazma veya basılı bir belgeyi/nüşhayı tarihsel bir sanat ürünü olarak görür ve üzerinde herhangi bir düzeltme yapmaksızın metnin herhangi bir zamanda herhangi bir belgedeki hâlini aynen sunmayı benimser. Bu metin yazarın lafızlarını aynen yansıtmıyor da olabilir. Ama eldeki belgenin lafzına, imlâsına ve yazım usûlüne sadık kalınır. Tıpkıbasımlar ve transkripsiyonlar bu gruba girer, *Variorum* denilen ve metnin bütün varyantlarını birlikte neşretme anlamına gelen neşir türü de bu gruba dâhildir. *Variorum* neşirde bir belgedeki/nüşhadaki metin esas alınır, diğer belgelerdeki/nüşhalardaki metinler metnin altına veya yanına yerleştirilir. Eğer bu yöntemde varyantlar arasına metin tenkidi kriterlerine göre tercih yapıyorsa o zaman da, aşağıda ele alınacak olan tenkitli neşir grubuna girer.

b. Tenkitli neşir. Tek bir nüshaya dayanmayan, metni bize taşıyan mevcut bütün belgeler arasında mukayese ve seçim yaparak, hataları düzelterek metni yeniden inşayı esas alan neşir türüdür. Metin tenkidi bu tür bir neşri amaçlar.¹⁵

Metin tenkidine '*lower criticism* (temel tenkit, alttaki tenkit, ilk aşamada yapılacak tenkit)' de denir. Bunun alternatifi metnin gerçekliği, yorumu ve tarihi değeri ile ilgilenen '*higher criticism*'dir (yüksek tenkit, ileri aşamadaki tenkit). Metin tenkidinin bittiği yerde yorum başlar. Yani metindeki değişiklikler yorumu da önemli ölçüde etkileyip değiştireceğinden her şeyden önce yoruma esas olacak metni tespit etmek gerekecektir. Higher-lower criticism ayırımını ilk defa Alman İncil uzmanı J. G. Eichhorn, *Einleitung* adlı eserinin 1787 tarihli ikinci baskısında kullanmıştır. Burada kutsal kitabın kilise dogmalarından bağımsız olarak bilimsel yaklaşımla ele alınması, değerlendirilmesi ve yorumlanması kastedilmektedir.¹⁶ Metin tenkidi kavramının İngilizcedeki karşılığı olarak '*textual criticism*' ifadesinin ilk kullanımı 19.yüzyıl ortalarıdır.

Metin tenkidinin tanımındaki 'metnin orijinali' ifadesi birtakım problemler taşımasına rağmen, genellikle kullanılan bir ifadedir. Bazı yazarlar bu ifadeyi tırnak veya parantez içinde kullanarak bu problemlere zımnen işaret etmek istemişlerdir. Her şeyden önce orijinal metin yazarın kendi el yazısı ile yazdığı nüsha mıdır? Bazı metinler için buna orijinal diyebiliriz. Ama bir yazarın ürünü olmayan, tarihsel süreçte sözlü ve yazılı birtakım aşamalardan geçen ve bu

¹⁵ Proctor William Williams- Craig, S. Abbot, *An Introduction to Bibliographical and Textual Studies*, 2.baskı, New York: The Modern Language Association of America 1989,54-61.

¹⁶ <http://www.xmission.com/~fidelis/volume1/chapter1/hague.php>

esnada sürekli yeniden şekillenen, anonimleşen ve daha sonra bir derlemeci tarafından derlenmiş hâliyle bize ulaşan metinlerin orijinali hangisidir? Destanlar, bazı kutsal metinler ve İslâm tarihinin ilk yüzyıllarındaki bazı klâsik metinler gibi, ucu açık metinler bu türdendir. Öte yandan yazarlar da hem eski çağlarda yaptıkları gibi günümüzde de kendi metinlerinin farklı neşirlerinde metinlerin üzerinde değişiklikler yapabilmektedirler. Ayrıca bazı yazmaların nüshalarındaki farklar değişik kişilerce yapılmış sansürlerden de kaynaklanabilmektedir. Yayıncıların yayın zaruretleri ve yayın politikaları gereği, yazarların metinlerinde isteyerek veya kerhen değişiklikler yaptıkları malumdur. Dahası kitapların basım aşamasında tashihlere rağmen hatalar kalabilmekte, bazen metin tenkitçisi bunların hata mı yoksa yazarın metnine mi ait olduğuna karar veremeyecek duruma düşebilmektedir. Tiyatro metinleri oynanırken çok zaman önemli değişikliklere maruz kalmaktadır. Bazı popüler metinler zamanla sadeleştirilmekte veya dildeki gelişmeler doğrultusunda modernize edilmektedir. Örneğin Shakespeare'in eserleri bu son iki durumun en tipik örneklerindedir. Bütün bu durumlarda orijinal metin hangisidir? Bu konu tenkitçiler arasında hâlâ tartışma konusu olmaya devam etmektedir.

Metinlerdeki bozulmalar kasıtlı ve kasıtsız olabilir. Kâtiplerin câhilliği, titiz davranmayışıları, insâni hatalar, yazı malzemelerinin kalitesizliği, kitapların iyi korunamayışı, zamanın yıpratıcı etkisi, metinlerde yapılan ideolojik değiştirmeler, kitaplara karşıtlarınca yapılan müdahaleler ve verilen zararlar, kopyada kullanılan nüshaların bozuk oluşu, yapılan hatalı tashihler, düşülen notların metinlere girmesi, matbaa hataları, yayıncıların ve kitap evlerinin hataları, kitabın daha iyi satılmasını temin ve diğer ekonomik gerekçelerle yazarın izniyle veya izni olmaksızın metinlere yapılan müdahaleler, metinlerin bestelenme, sahnelenme, yorumlanma ve açıklanma gibi işlemlerden geçerken uğradığı değişiklikler ilk akla gelen bozulma sebepleri olarak zikredilebilir. Sıralanan nedenlere dikkat edildiğinde metinlerdeki bozulmaların sadece yazma eserlere mahsus olmadığı da görülecektir. Matbu eserler de basım süreçlerinde değişik sebeplerle bozulmaya maruz kalabilmektedir.

Metin tenkidi ile ilgili yanlış anlayışlar müstakil bir başlık altında ele alınacak olmasına rağmen, burada metin tenkidinin boyutlarını gösterebilmek amacıyla çok önemli bir yanlış anlayışa temas edilmesi gerekmektedir. Metin tenkidi konusundaki yaygın bir yanlış anlayış, metin tenkidinin, yazmaların tenkitli neşri ile özdeşleştirilmesi ve buna indirgenmesidir. Hâlbuki metin tenkidinin boyutları, yazmaların tenkitli neşrinden çok daha geniştir. İlgili teorisyenler ellerindeki farklı tür ve formdaki metinleri, sadece nüsha farklarından ve benzerliklerinden yola çıkarak yeniden kurmanın veya orijinal metne en yakın metni bulmanın imkânsızlığını görmüşler, dolayısıyla metin tenkidinin, metnin tarihinin ayrılmaz parçası olduğunu devamlı vurgulaya gelmişlerdir.

Filoloji disiplininin ortaya çıkmasına yol açan önemli âmillerden biri, metin tarihinden bağımsız, metin araştırmaları yapılamayacağıdır. Metin tenkidinin

filolojinin alt dalı olduğuna daha önce işaret edilmişti. Bunun anlamı da metin tenkidinin metnin ait olduğu dil ve literatür içinde konumlandırıldığıdır. Metin tenkitçileri hem ayrı ayrı her bir kültürün metinlerinin sözlü ve yazılı aşamalarda serüvenini incelemişler, hem de bütün metinler için geçerli olabilecek gelişim ve metinleşme teorileri ileri sürmeye çalışmışlardır. Bunun yanında, tarihte sözlü kültür dönemlerinin özelliklerini tespit amacıyla, hem tarihi verilerden yararlanarak hem de günümüzde nadirattan da olsa, sözlü kültür aşamasında yaşayan marjinal topluluklar üzerinde yaptıkları araştırmalardan yola çıkarak teoriler geliştirmeye çalışmışlardır. Bunun ardından da sözlü kültür ürünlerinin yazıya geçirilmesi aşamasında nelerin yaşanmış olabileceğini tespit edebilmek için bütün dünyadaki önemli metinlerin serüvenlerindeki benzerlik ve müşterek noktalar ile farklılıklar üzerinde çalışarak bu konuda tezler geliştirmişlerdir.¹⁷ Bildiği üzere hadis tarihinin ilk iki yüzyılına dair Batılı doğubilimcilerce ileri sürülen teoriler -tartışma götüren noktaları bir tarafa- bu türden çalışmalardır. Batı'daki metin tenkidi disiplininin mensuplarının öncelikle kendi metinleri sonra da dünyanın farklı kültürlerinin klâsik metinlerinin neşri ile uğraşırken bu metinlerin tarihlerine dair teoriler ileri sürmeleri ve bu teoriler muvacehesinde genel değerlendirmeler yaptıktan sonra tenkitli metin çalışmaları yapmaları bundandır. Filoloji disiplini ilk kurulduğu yıllarda ağırlıklı olarak metinlerin tarihiyle ilgilenen bir ilim dalyken, zamanla metin tenkidi ağırlıklı çalışmalara yönelmiştir.

Bununla birlikte metin tenkitçileri bir yandan genel ilkeler ortaya koymaya çalışırken öbür yandan her bir metnin biricik ve kendine özgü olduğunu, her bir metnin metin tenkidi yapılırken o metne ait özelliklere göre işlem yapılması gerektiğine işaret etmektedirler. Bu yüzden metin tenkidi bir bilim midir yoksa sanat mıdır tartışması yapılmıştır. Önde gelen metin tenkitçilerinden A. E. Housman 1921'de İngiltere'de, Cambridge Üniversitesi'nde sunduğu klâsikleşmiş tebliğinde, metin tenkidinin hem bilim hem sanat olduğunu vurgulamak amacıyla "Metin tenkidi, nüshaların karşılaştırılması (recension) ve tashihini (*emendation*) kapsadığı için bilimdir. Ama aynı zamanda sanattır da. Yani, metindeki hataları keşif ilmi ve onları düzeltme sanattır"¹⁸ demektedir.

Metin tenkitçisi hangi tür metin olursa olsun üzerinde çalıştığı metni orijinaline en yakın hâline döndürebilmek için, metni ait olduğu dönemin şartları ve arka plânı içerisinde anlayabilmek zorundadır. Dolayısıyla metnin arka plânı ve metnin dünyası ile diyaloga girme zarureti vardır. Bu anlamda metin

¹⁷ Dünyanın değişik kültürlerinin yazılı metinlerinin metin tarihi ve metin tenkidi açısından genel bir değerlendirmesi için şu internet dokümanındaki "Appendix II: History of Other Literary Traditions" bölümüne bakılabilir: <http://www.skypoint.com/members/waltzmn/NonBiblical.html#History>.

¹⁸ A. E. Housman, "The Application of Thought to Textual Criticism", *Proceedings of the Classical Association*, 1922, XVIII, 67-84.

tenkidi döngüsel bir işlemdir. Yani hermenötik terminolojisinde 'hermeneutical circle' şeklinde ifade edilen döngüsellik burada da söz konusudur. Metin tenkitçisi bir metni yeniden kurarken metinle sürekli diyalog hâlinde ilerler ve yol alır. Bu durum bazı bilim adamlarınca doküma tezgâhlarındaki mekik hareketine benzetilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu arada metnin tarihsel serüveni ile anlamı birleştirildiğinde, metnin bize ulaşan şeklinin yazma nüshalarındaki hâli üzerinde yapılacak işlemler ve restorasyonun mantığı belirginleşir.

O zaman metin tenkitçilerince metin tenkidinin ayrılmaz parçası olarak nitelenen, metnin anlaşılmasına ve tarihsel serüvenine yönelik disiplinler, yani farklı tenkit türleri gündeme gelmektedir. Bunlar genellikle Kitâb-ı mukaddes tenkitçilerinin geliştirdikleri ve kullandıkları tenkit türleri olmakla birlikte seküler metinler için de kullanılmaktadırlar. Bunların kısa tanımlarını ve Batı dillerindeki karşılıklarını vermek metin tenkidinin boyutlarının ve farklı disiplinlerle ilişkisinin kavranabilmesi açısından önemlidir:

4- Metin Tenkidi ile İlgili Diğer Tenkit Türleri

4.1-Tarih Tenkidi (İng. *historical criticism*). Metnin sıhhati, zamanı ve mekânının sorgulanmasıdır. Yani metni kim, ne zaman, nerede ve hangi şartlarda ve ortamda yazmıştır sorularına cevap aranır. Ayrıca metindeki olayların tarihsel gerçekliği irdelenir. Kısaca metnin tarihi arka plânında konumlandırılıp, değerlendirilmesi ve anlaşılmasına çalışılır.

Tarih tenkidi iki aşamalıdır: 1- Metnin güvenilirliğinin yani gerçek mi sahte mi olduğunun ve atfedilen yazara ait olup olmadığının incelenmesidir ki buna 'dış tenkit' de denir. 2- Metnin ait olduğu tarihsel arka plâna yerleştirilmesi, içeriğinin verdiği bilgilerin güvenilirliği ve tarihsel gerçekliği, o bağlamda anlaşılması ve yeniden kurulmaya çalışılması. Buna da 'iç tenkit' denir.¹⁹

Burada konunun daha da netleşmesi bakımından 'metindeki tarih' ile 'metnin tarihi' arasında bir ayırım yapılabilir. Bu ayırım bu iki aktivitenin teorik plânda birbirine karıştırılmaması açısından önemlidir.

'Metindeki tarih' denildiğinde metnin, ait olduğu tarihsel dönemin kendisi aracılığıyla izlenebileceği bir pencere gibi işlev görmesi kastedilir. Metin tenkidi yaparken, metinde verilen tarihi bilgiler, metnin içinden çıktığı zaman ve coğrafyadaki toplumsal yapıyı, kültürü, ekonomiyi, siyaseti yeniden kurmada önemli veriler sunar. Bunlar değerlendirilmeden sağlıklı bir metin tamir ve inşası yapılamaz.

'Metnin tarihi' ise, metnin bize ulaşana kadar geçirdiği aşamaların araştırılması ve belirlenmesidir. Metnin tarihine yönelik olarak sorulacak sorular şunlardır: Metin, nasıl, niçin, ne zaman, nerede ve hangi şartlar altında ortaya

¹⁹ Bkz: , C.V. Longlois-C. Seignobus, *Tarih Tetkiklerine Giriş* (Fransızcadan çev. Galip Ataç), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayını 1937.

çıktı ve hangi aşamalardan geçerek bize ulaştı?

Tarih tenkidi denildiğinde daha ziyade metindeki tarih ve metnin tarihi arka plânı anlaşılır. Metnin tarihine, yani metnin tarih boyunca geçirdiği aşamaların ve gelişiminin incelenmesine gelince, bu ikinci görevi ileride ele alacağımız form tenkidi, rivâyet tenkidi ve redaksiyon tenkidi üstlenecektir. Fakat bütün bunlarla birlikte uygulamada, metindeki tarih ile metnin tarihini birbirinden kesin çizgilerle ayırmak her zaman mümkün olmayabilir ve bu iki faaliyet birlikte ve iç içe yürütülebilir.

4.2- Gramer tenkidi ve filolojik tenkit (İng. *grammatical criticism and philological criticism*). Metni anlamak veya restore edebilmek için metnin dilinin; yapısı, özellikleri, kelime bilgisi, grameri ve tarihini bilmek önemli ölçüde belirleyicidir. Buna 'dilbilimsel tenkit' de denebilir. Burada sadece metnin dilini bilmek değil, metnin dilinden hareketle metnin dünyasına girebilme çabası da söz konusudur. Bunun için metnin diline yönelik bir birikimle birlikte, bu dille ilgili kaynaklardan yararlanabilmek önemlidir.

4.3- Rivâyet tenkidi (İng. *tradition criticism*). Bu tenkit türü, metinlerin yazıya geçirilmeden, sözlü aşamadaki serüvenini, nasıl, kim tarafından hangi şartlarda, hangi amaçlarla yazıya geçirildiğini, yazım aşamalarını, bu aşamalarda hangi gelişme ve değişimlere uğradığını inceler. Buna 'rivâyet tarihi' de denir. Herhangi bir metnin orijinali peşine düşen herkesin bu süreçleri bilmesi zaruridir.

4.4- Form Tenkidi (İng. *form criticism*, Alm. *formgeschichte*). Bu terimi ilk defa 'form tarihi' şeklinde 1919 da neşrettiği *Die Formgeschichte des Evangeliums* (İncillerin Form Tarihi) adlı kitabında Martin Dibelius kullanmıştır. Tabir İngilizceye geçerken 'form criticism' şeklini almıştır. İnsanoğlu tarih boyunca duygu ve düşüncelerini şiir, şarkı, hikâye, menkıbe, masal, tekerleme, ağıt, fıkra, atasözü, mektup, destan, efsane, vaaz, hutbe, dua, ilâhi gibi edebî formlarla ifade ede gelmiştir. Bu edebî türlerin üslûp ve biçimi farklıdır. Meselâ bir evin reklâmı için hazırlanan bir reklam metni ile, aynı evin inşaatını yapan kişinin alıcı ile yapacağı hukukî sözleşmeye koyduğu mahal listesi (evin ve inşaatıta kullanılan malzemelerin özellikleri) metni aynı değildir. Reklâm metninde olumsuz yönlerin göz ardı edilip olumlu yönlerin öne çıkarılması esastır. Sözleşme metninde ise her kelime titizlikle kullanılır/yazılır. Ama bundan da önemlisi iki metin farklı bağlamın ürünüdür. Bir reklâm metni hukukî sözleşmede, bir sözleşme metnini de reklâmda kullanılamaz. Politik bir konuşma ile bir vaazın formu da farklıdır. Bir masal ile bir destanın, bir hikâyenin formları farklıdır. Bütün bu edebî türlerde anlam, formlar tarafından belirlenir. Bir masalı yorumlarken onun temsîli bir anlatım olduğu noktasından hareket edilir. Ancak bir gazete muhabirinin haberi bir masal gibi yorumlanmaz. Aynı muhabir haber metni içerisinde bir temsil kullanırsa o da haber metni gibi yorumlanmaz. Kur'ân'dan örnek vermek gerekirse; bir 'kıssa' ile bir 'mesel'in

formları farklıdır ve anlam buna göre verilir. Bir mesel bir kıssa gibi yorumlanmaz, zira meseller metaforik ifadelerdir.

İşte form tenkidi, metnin bu edebî türlere ait birimlerinin yapısını, içeriğini ve fonksiyonlarını inceler ve irdeler. Metnin pasajlarının, edebî türlerden hangisine ait olduğunu, bu edebî türlerin hangi bağlamlarda geliştiğini, hangi tarihî ve sosyal ortamın ürünü olduklarını ve metne nasıl dâhil olduklarını, farklı bağlamlarda nasıl değiştiklerini, bunların orijinal hâllerini, yazım aşamasındaki metnin geçirdiği merhaleleri, metnin yazar veya derlemecisinin ne yapmaya çalıştığını inceler ve araştırır. Metindeki edebî formlar, ait oldukları ortamı ve yaşam koşullarını yansıtır ve ortam değiştiğinde formların yapısında da değişiklik meydana gelebilir. Sözelimi sözlü kültürün ifade kalıpları yazıya geçirilirken korunmuş da olabilir, değişmiş de olabilir.

Form tenkidinin, metin tenkidi açısından önemi şuradadır: Bir metni restore etmeye çalışırken, metnin farklı formlara ait birimlerinin analizi sayesinde metnin geçirdiği evreler ve bu evrelerde maruz kaldığı değişim ortaya çıkarılabilir. Bunun sonucunda da metnin orijinalinin nasıl bir şey olduğunu tasavvur etmek daha kolaylaşır.

4.5- Redaksiyon Tenkidi (İng. *redaction criticism* veya *composition criticism*, Alm. *redaktionsgeschichte* veya *kompositionsgeschichte*). Redaksiyon tenkidi ister sözlü ister yazılı kaynaklara dayanmış olsun metnin yazım aşamasına kadarki gelişmesini ve yazım aşamasındaki nihai şekillenişinin sebeplerini, yazarın veya editörün kaynaklarına nasıl yaklaştıklarını, metni kendi amaç ve görüşleri doğrultusunda nasıl düzenleyip şekillendirdiklerini inceler. Başka bir ifade ile yazarın/derlemecinin/editörün yaratıcı rolüne, onların metne şekil verirken içinde yaşadıkları ortamdan nasıl etkilendiklerine odaklanır ve bunları izah etmeye çalışır. Bunları tespit edebilmek için yazar veya derlemecinin dili, vurguladığı, sık tekrarladığı ve sakındığı kelimeler, metindeki temel motif ve temalar, kaynaklarını kullanırken ne açılardan seçmeci davrandığı, neleri metne dâhil edip neleri etmediği gibi karinelere hareket edilir. Aynı dokümanın başka yazar ve derlemecileri varsa onların metinleriyle karşılaştırmalar yapılarak metinlerin şekillenmelerindeki farklılıkların sebepleri incelenir.

Form tenkidi ve redaksiyon tenkidi birbiriyle çok yakından alakalıdır ve aynı disiplinin birinci ve ikinci aşaması gibidirler. Bu yüzden tanımları ve işlevleri de çoğu zaman birbirine karıştırılır. Zaten bu iki tenkit türünün ortaya çıkışı tarihsel olarak da yakından ilişkilidir. Form tenkidi çalışmalarının ilerleyen aşamalarında redaksiyon tenkidi ortaya çıkmıştır.²⁰

4.6- Kaynak Tenkidi (İng. *source criticism*). Kaynak tenkidi bir metnin yazarının veya editörünün hangi kaynaklardan yararlandığını inceler. Redaksiyon tenkidi ve Form tenkidi ile sıkı ilişkisi vardır. Kaynak tenkidi tabiri bazı

²⁰ Redaksiyon tenkidinin tarihçesi, form tenkidi ile ilişkisi ve mahiyeti hakkında geniş bilgi için bkz: Norman Perin, *What is Redaction Criticism*, London: SPCK 1970.

âlimler tarafından bu iki tenkit kavramının yerine kullanılmıştır.

4.7- Edebî Tenkit (İng. *literary criticism*): Edebî tenkit, metnin dünyasına, kompozisyonuna, yapısına, üslûbuna ve karakterine odaklanır. En geniş anlamıyla; yazar, metnin tarihsel ortamı, dilin değişik boyutları ve metnin içeriği ile ilgili bütün sorunları kuşatır. Edebî tenkit en kısa tarifıyla, literatürün değerlendirilmesi ve yorumu ile uğraşan bir disiplindir. Metin tenkidi en temelde metinlerin anlamlarıyla değil lafızlarıyla uğraşmakla birlikte, bir metni anlamadan metin tenkidine tabi tutmak, hata ve bozulmaları düzeltmek mümkün değildir. Bu yüzden edebî tenkit ve diğer yorum disiplinleri ile metin tenkidi arasında karşılıklı çok sıkı ve döngüsel bir ilişki vardır. Bir yandan edebî tenkit ve yorum disiplinleri, meşgul oldukları metinlerdeki bozulma ve değişmelerin düzeltilmesi anlamında 'metin tenkidi' ne muhtaçken, metin tenkitçisi de metinlerdeki değişme ve bozulmaların tespitinde edebî tenkidin ve yorum disiplinlerinin verilerinden ve değerlendirmelerinden yararlanmak durumundadır. Bir diğer ifade ile bir metin tenkitçisi görevini ifa ederken bazen bir edebiyat tenkitçisi ve yorumcusu gibi davranır ve onun bir metinle ilgili sorun haline getirdiği meselelerle yüzleşmek zorunda kalır. Hermenötiğin problem edindiği konular da metin tenkidinin uygulamasında aynı problemlerin söz konusu olduğu ölçüde metin tenkidinin problem alanına girer. Metinlerdeki değişme ve bozulmaların düzeltilmesi ile ilgili işlemler yürütülürken metnin anlaşılması için özünü teşkil ettiğinden, metin tenkidi, anlama ve yorumlamanın teorik ve pratik bütün problemleri ile ilgilenmek ve baş etmek zorundadır.

Bütün bunlarla birlikte metin tenkidi; yazılı eserlerle ilgilenen edebiyat tenkidi (*literary criticism*) ile, kitaplarla fiziksel nesnelere olmaları açısından ilgilenen kitap bilimi (*bibliography*) arasında bir orta yolda ilerler. Bu iki disiplini görmezden gelmemekle birlikte esasta anlama değil lafza odaklanır. Metinlerin farklı durumlarını, metinlerin aralarındaki ilişkileri, metnin farklı varyantlarının kaynaklarını araştırıp ilmi esaslara göre metni inşa etmeye çalışır.²¹

Yukarıdaki tenkit türlerinin aralarında kesin sınırlar çizmenin zor olduğu, ilgi alanlarında tedâhüller bulunduğu dikkatlerden kaçmamıştır. Bir genelleme yapmak gerekirse, Gramer tenkidi ve bir ölçüde de edebî tenkidi dışarıda tutulacak olursa, bütün tenkit yöntemlerinin, metnin tarihsel arka plânını ve serüvenini ortaya koymayı amaçladığı söylenebilir. Bu da metin tenkitçisinin en çok ihtiyaç duyduğu iki unsurdur. Çünkü metin tenkitçisi sadece nüsha karşılaştırmalarıyla yetinerek orijinal metni ortaya çıkaramaz. Onun metin içi ve dışı kanıt ve karnelere ihtiyacı vardır. Bu da metinleri, karşılaştırmalarla tamir edilebilecek statik maddi nesnelere değil dinamik ve varoluşsal süreçlerin göstergeleri olarak ele almayı gerektirir.²²

²¹ Proctor William Williams-Craig S. Abbot, *An Introduction to Bibliographical and Textual Studies*, 2. baskı, New York: The Modern Language Association of America 1989,52-3.

²² Kutsal kitap bağlamında tenkit yöntemleri için bkz: Raymond F. Collins, *Introduction to the*

5- Metin Tenkidi Hakkında Bazı Yanlış Anlayışlar

şimdiye kadar söylenenlerin ve bundan sonra syleneceklerin daha iyi anlaşılabilmesi ve bazı yanlış yargılara varılmasının önlenebilmesi için metin tenkidi ve boyutları hakkındaki bazı yanlış kanaatlere temas edilmesi zorunludur. Özellikle İşlm dünyasında sıkça müşahede edilen bu yanlış anlayışların tamamının bir dökümünü yapmak mümkün olmamakla birlikte, yazılı belgelerden doğrudan ve dolaylı olarak çıkardığımız ve değişik vesilelerle tanık olduklarımızın bizce en önemlilerini şöylece sıralayabiliriz:

1- Ülkemizde ve İşlm dünyasında tanık olduğumuz ve metin tenkidini hafife alan bir anlayış mevcuttur. Bu hafife alış iki tür tavır olarak tezahür etmektedir: Birincisi: Metin tenkidini çok da acil ve önemli bir sorun olarak görmeyen, metinler arasındaki farklarla uğraşmanın bir lüks olduğunu, verilen emeğe ve yapılan masrafa değmeyeceğini, zahmetli ve bıktırıcı metin tenkidi faaliyetleri sonucu nüshalarda yapılacak düzeltmelerin kitapların özünde fazla bir şeyi değiştirmeyeceğini düşünen bu anlayışa ne yazık ki sıkça rastlanmaktadır. Bu anlayışın biraz daha ustalıkla yumuşatılmış görüntüsü veren ise, metin tenkidi çalışmalarının gerekliliğini sözde kabul edip birtakım engelleri ve bahaneleri ileri sürerek son tahlilde metin tenkidi karşısında olumsuz tavırlara deştek olan anlayıştır. Bunların bir kısmı da metin tenkidi ehemmiyetinin kabul edilmesine rağmen henüz zamanın gelmediğinin iddia edilmesi durumunda olduğu gibi titizlik göstergesi altında tezahür edebilir. Hatta metin tenkidini ilm meseallerinin merkezine yerleştirmiş kişilere yönelik müstehzi ifade ve tavırlara da sıkça rastlanır. Hsılı çok değişik motiflerle, çok zaman da değişik biçimlerde metin tenkidi faaliyetlerini görmezden gelen anlayışlar aslında hem geleneğimizdeki hem de ağdaş ilim dünyasındaki metin tenkidi hassasiyetine yabancılığın neticesidir. ncelikler sıralamasında metin tenkidini geriye atanlar da aynı kategoridedir. Çünkü bunlar bilimsel faaliyetin bütünlüğünü göz ardı etmekte, pratik ve acil ihtiyaçlara yönelik bilimsel faaliyetlerin; teorik, spekultif hatta son derece spesifik bilimsel faaliyetlerden ayrı yürütülemeyeceği gerçeğini görememektedirler. Bilimsel faaliyetlerimizi dayandırdığımız metinlerin, çağın birikimi doğrultusunda tenkit süzgecinden geçirilmesi acil ve öncelikli bir konudur. Bu tenkit işlemi yapılmadan yapılacak bilimsel faaliyetler zayıf temel üzerine bina yapmak gibidir ve netice Yunus Emre'nin ifadesiyle üst üste yığılmış küplerden alttakini çekince olacıklara benzemektedir. şu anda basılmış kültürel mirasımıza ait birçok eserdeki hataların ne kadar çok miktarda ve vahim olduğu tüm dünyada bu işlerle ciddi ve önyargısız şekilde uğraşan herkesin malumudur. Hatta tenkitli neşir olduğu iddia edilen eserler hakkındaki eleştiriler okunduğunda, onlarda dahi hata oranlarının ne kadar yüksek olduğu görülebilir. Bu durumda böyle bir iddiası olmadan basılan eserlerin durumu-

nun ne olabileceği gayet iyi takdir edilecektir.

Bu tür anlayışların gerisinde binlerce nüshası standart olan matbu kitaplar dünyasında doğmuş ve yazma eserlerin matbu eserlerden ne kadar farklı olduğunu takdir edemeyen çağdaş zihniyetin izleri vardır. Branşı veya ilmi çalışmalarında seçtiği alan gereği yazma eserlerle uğraşması gerekmeyen veya buna gerek duymayan pek çok ilim adamı, metin tenkidinin önemini kavramak bir yana böyle bir sorunun farkında bile değildir. Hâlbuki hem matbaanın icadından önce yaşamış olanlar hem de yazma eserlerle uğraşmış herkes, yazma eserlerin her birinin biricik olduğunun, bir eserin nüshalarının standart olmadığına, eline aldığı her yazmanın bu eserin diğer nüshalarından farklı olduğunun ve olacağına bilincindedir. Hatta birbirinden kopyalanmış iki nüsha bile birbirinin aynı değildir çünkü kopya esnasında hata yapılması hemen hemen kaçınılmaz gibidir. Bu tür anlayışlar sonucu İslâm dünyasındaki ilim camiası çalışmalarını, metinlerinin sıhhati problemlili binlerce eser üzerinde yürütmek gibi bir garabete mahkûmdur.

Metin tenkidinin uygulanmasını hafife alan anlayışlardan ikincisi, yazma eserleri okuyup anlayabilen her ilim adamının, metin tenkidi ve tenkitli neşir yöntemlerini anlatan kitapları okuyarak bu işlemi yapabilecekleri şeklindedir. Oysa bütün metin tenkidi uzmanlarının ısrarla vurguladıkları husus; metin tenkidinin, metni anlama ve el kitapları okumanın ötesinde çok geniş ve ciddi bir birikim gerektirdiğidir. Metin tenkidi yapabilmek için tenkidi yapılacak eserin müellifi, müellifin diğer eserleri, o eserin ait olduğu ilim dalı, bu ilim dalının literatürünün gelişim tarihi hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Ayrıca bu alanda tecrübe edinebilmek için de bu işin ustalarının yaptığı tenkitli neşirler dikkatle incelenmeli, mümkünse bu ustalar yanında çıraklık yapılmalıdır. Bütün bunların yanında metin tenkidinin gerektirdiği özel yeteneklere sahip olmak yani ayrıca tenkitçi doğmak da gerekmektedir. Bu yüzdendir ki ilgili uzmanlar arasında yukarıda değinilen metin tenkidinin bir bilim mi, yoksa bir sanat mı olduğu sorusu gündeme gelmiştir.

Metin tenkidinin uygulamasını hafife alan ikinci anlayışın uzantısı olarak İslâm dünyasında gittikçe yaygınlaşan bir şekilde yüksek lisans ve doktora tezi seviyesindeki bilim adamı adayları olarak nitelenebilecek kişilere tenkitli metin neşri tezleri yaptırıldığı ve bu tezlerin basıldığı görülmektedir. Hatta internette konu ile ilgili bir tarama yapıldığında, bu tür tezleri hazırlayan kişilerin internetteki forumlarda bu konuda okumaları gereken kaynakları işin ehli olmayan kişilere sormak durumunda kaldıklarını ve bu sorulara cevap olarak konunun uzmanı olmayan pek çok kişinin sıradan ve avâmî malumat ve kaynaklar önerdikleri görülebilir. Bir Arapça internet tarama sitesine 'tahkik, mahtut' v.b. kelimeler girildiğinde birkaç sayfayı geçmeyen kalıplaşmış tahkik yöntemi önerilerinin elden ele dolaştığı görülür. Bu durum metin tenkidini hafife alan anlayışın en bariz göstergesidir. Bu tür kişilerce yapılan tahkiklerin çoğunun güvenilir olmadığını belirtmeye dahi gerek yoktur.

'Tahkik' kavramı ile ilgili olarak metin tenkidinin Arapça karşılığı olan bu kavramın Arap yayın dünyasında içinin tamamen boşaltıldığını ifade etmek de gerekmektedir. Tahkik olduğu iddia edilen eserlerin çoğunluğunda nasıl bir tahkik yöntemi benimsediği bile belirtilmeden, nüshaların nasıl değerlendirildiği açıklanmadan dipnotların gereksiz her türlü malumatla doldurulup bir risalenin hacimli bir kitap, normalde bir cilt tutması gereken bir kitabın da ciltlerce kitap hâline getirildiği görülmektedir. Hâlbuki tenkitli neşrin asli işlemlerinden olan nüsha farklarını gösteren dipnotlar ise ya tamamen ortadan kalkmakta, ya da dipnotlar yığını arasında kaybolup gitmektedir. Kaldı ki metin tenkidi nüsha farklarının gösterilmesinden ibaret de değildir.

Metin tenkidini yazma nüshaların farklarının dipnotlarda gösterilmesine indirgeyen yanlış anlayış, başta Arap yayın dünyası olmak üzere çağdaş İslâm dünyasında çok yaygındır. Hem tahkik yöntemine dair makale ve kitap yazanların çoğunda hem de tahkikli eser neşredenlerin mukaddimelerinde ve eserlerinin dipnotlarında bu indirgemeci yanlış anlayışa sıkça rastlanır. Buralarda genel olarak söylenen şöyle özetlenebilir:

"Elimizdeki nüshalardan biri belli kriterlere göre asıl nüsha olarak seçilip asıl metin yerine bu nüsha yazılır, diğer nüshalardaki farklar dipnotlarda nüsha rumuzlarıyla gösterilir. Burada tek sorun asıl metni oluşturacak nüshanın seçimidir. Bu nüsha bir kere seçildikten sonra artık asıl metin ortaya çıkmıştır ve Metin tenkidi bir ölçüde diğer nüshalardaki farkların belirtilmesi ve kitaba mukaddime ve indeksler hazırlanması gibi teknik ve standart işlemlere kalmıştır."

İslâm dünyasında bu konuda yayınlanan eserler ve yapılan uygulama çalışmaları, dünyanın gündemini takip etmek bir tarafa günümüze kadarki gelişmelerden faydalanmaktan bile son derece uzaktır. Dünyadaki metin tenkidi tartışmalarının gündeminde hemen hemen hiçbir Müslüman bilim adamına rastlanmamaktadır. Metin tenkidi elbette matematik kesinlik taşımayan ve sürekli gelişen bir ilimdir. Dolayısıyla metin tenkitçileri de hatalar yaparlar. Hatta bazı durumlarda metin tenkitçileri eserlerin bozulmasında önemli ölçüde rol oynamıştır. Fakat bu durum, diğer ilmî faaliyetlere benzer. Mahzurları ve yetersizlikleri nasıl diğer ilmî faaliyetleri hafife almamızı gerektirmiyorsa aynı şekilde metin tenkidini de benzer gerekçelerle hafife almamız doğru olmaz. Diğer bilimsel disiplinler gibi, metin tenkidi disiplini de tamamlanmış ve bitmiş bir bilimsel faaliyet alanı değildir. Sürekli tartışmalar devam etmekte ve gelişimini sürdürmektedir. Bu yüzden her metin tenkitçisi belli bir tecrübe ve birikim edindikten sonra elde ettikleri ile yetinmemeli sürekli konusu ile ilgili bilimsel gündemi takip etmelidir.

Tekrar vurgulanmalıdır ki, bir kültürde metin tenkidi birikiminin arzu edilen düzeye gelebilmesi sadece bu tür süper el kitaplarının okunması ve birbirinin tekrarı niteliğinde kitaplarının yazılması ile değil, uzun yıllar süren tartışmaların, eleştirilerin, masraflı, meşakkatli, yıldırıcı tenkit çalışmalarının yapılması, tenkitli neşirlerin eleştirilerinin devam etmesi, teorik tartışmaların sür-

mesi, yayınlanan eserlerin rekabetçi bir ortamda yeni neşirlerinin yapılması ve bütün bu çalışmaların kurumsallaşması, gelenekselleşmesi ve nesilden nesle aktarılan bir birikime dönüşmesi ile mümkündür. Oysa İslâm dünyasındaki pek çok önemli yazma eserin tenkitli neşrinin yapılmamış, yapılanların çoğunun da ilmi standartlardan uzak olması bir yana, henüz metin tenkidi faaliyetlerinin ilk aşamasını teşkil eden koruma ve kataloglama çalışmaları bile yapılmamıştır. Metin tenkitçileri, vitrinde görünmeyen ama bir uygarlığın kültürel birikiminin sahih bir şekilde nesilden nesle aktarılması görevini deruhte eden isimsiz kahramanlardır. Günümüzde dünyayı hegemonyası altına alan Batı kültürünün arkasında bu isimsiz kahramanlardan yüzlerce yatmaktadır. İnsanın aklına kaçınılmaz olarak “Çağdaş İslâm dünyasında popüler söylemlerin cazibesi acaba metin tenkidine bu derece dikkatsiz yaklaşılmasında etkili oluyor mu?” sorusu gelmektedir.

2- Metin tenkidi sadece yazma eserlerin yayınlanması ile ilgilenmez. Daha önce basılmış eserler de yeniden metin tenkidine konu olurlar. Matbaanın keşfinden itibaren yaklaşık beş asır geçmiştir. Matbaa İslâm dünyasına çok geç girmiş olsa da hem Batı dünyasında hem İslâm dünyasında pek çok eser bilimsel olmayan yöntemlerle basılmış hatta müteaddit baskıları yapılmıştır. Bu baskılar arasında önemli farklar bulunabilmektedir. Aynen yazma eserlerde olduğu gibi basma eserler de geçirdikleri tarihsel serüvenin değişik aşamalarında değişikliklere ve bozulmalara maruz kalmaktadırlar. Bu yüzden onların da yeniden bilimsel usûllerle irdelenmeleri ve metin tenkidi faaliyetlerine konu edilmeleri gerekmektedir. Hatta bazı eserlerin bazı yazma nüshaları basıldıktan sonra kaybolmuş olup bu yazmalar o matbu nüsha tarafından temsil edilmektedirler. Bu yüzden bazı eserlerin baskıları, yazma nüshalarla birlikte veya müstakil olarak metin tenkidine konu olabilirler.

Basılı kitapların farklı baskılarında yazar veya yayıncılar tarafından yapılmış kasıtlı değişiklikler veya hatalar sebebiyle farklar olabilir. Bu bilinen bir şeydir. Fakat çoğu kişi basılı eserlerin aynı baskısında sayfa düşmesi, basılmamış boş sayfalar veya bozuk basılmış kısımlar gibi basım hataları dışında farklılıklar olmayacağını düşünürler. Oysa durum böyle değildir. Örneğin geçmişte bazı matbaalarda bir miktar kitap basıldıktan sonra tashiher yapıp basıma devam edilmiş ve tashihten önceki ve sonraki baskılar birlikte piyasaya sürülmüştür. Bazı yayın kuruluşları bir eserin aynı baskısının bir kısmını özel müşterileri için daha kaliteli ve titizlikle, diğer kısmını ise ucuza üretebilmek amacıyla daha düşük kalite ve daha az dikkatle yayınlamışlardır. Bunun yanında bazen basım esnasında kalıpların bozulması ve yeniden kalıp hazırlanması gibi teknik aksaklıklar sebebiyle de aynı baskıda farklılıklar olabilmektedir. Bütün bunların yanında bir eserin aynı baskısı iki farklı basımevinde basılmakta, tashiher bu farklı baskılar üzerinde yapılmakta bu yüzden iki grup arasında farklar olabilmektedir. Metin tenkidi uzmanlarının yaptıkları çalışmalarda tespit

ettikleri matbu eserlerde meydana gelen bu ve benzeri değişiklikler basılı kitapları da önemli ölçüde metin tenkidinin nesnesi hâline getirmiştir. Kaldı ki daha önce tenkitli neşri yapılmış pek çok eser, tenkitli neşirleri yetersiz ve problemlili görüldüğünden ya da yeni nüshalarının bulunması veya bazı yanlışlıkların yapılmış olduğunun fark edilmesi gibi gelişmeler ışığında yeniden neşre ihtiyaç göstermektedir. Nitekim Kitâb-ı Mukaddes ve Shakespeare'in eserlerinde görüldüğü üzere, Batı'da geçmişte pek çok baskısı yapılmış olan bazı eserler üzerinde hâlâ metin tenkidi çalışmaları sürdürülmektedir.

Ayrıca metin tenkidinde sadece eserin yazma nüshalarından yararlanmakla da yetinilmeyip, mevcut nüshalar yeterli olmadığı takdirde ve gerektiğinde eserin yazma veya matbu tercümelerinden, şerhlerinden, daha önceki baskılarından ve eserden yapılan alıntılardan da yararlanır.

3- Metin tenkidi sadece kitaplarla değil, kitap pasajları ve daha küçük metinlerle de uğraşır. Tek bir hikâye, masal, mit, menkıbe, mektup, hitabe, makale, risale, şiir, resmî belgeler vb. gibi küçük metin türleri de metin tenkidinin konusunu teşkil edebilir. Bu tür metinler de tedavülleri esnasında tasarruflara ve değişikliklere maruz kalırlar. Bunların kaynakları sözlü veya yazılı olabilir. Bir kitap içinde bu tür pasaj veya metin parçaları varsa tenkitçi öncelikle bunların daha önce başkaları tarafından tenkit edilip edilmediğini araştırmalıdır. Bu tür parçaların çoğunlukla içinde yer aldıkları literatürden bağımsız varlıkları ve tarihsel serüvenleri olabilir. Bu yüzden metin tenkidi yapılan eserlerin içindeki bu tür pasajların metin tenkitlerinin, sadece elimizdeki eserin nüshalarının seçimine tâbi olarak yapılmayıp, müstakil olarak da geçmişteki ve diğer eserlerdeki izlerinin sürülmesi gerekir. Sözelimi, *Kitâb-ı Mukaddes*'teki farklı edebî türden pek çok pasaj müstakil metin tenkidi çalışmalarına konu teşkil etmiştir ve etmektedir. Literatürümüzde de üzerinde müstakil çalışma yapılmayı bekleyen bu nitelikte metin parçaları ve rivâyetler çok miktardadır.

4- Metin tenkidinin yöntemi konusunda ifrat ve tefrit olarak nitelenebilecek iki aşırı ucu temsil eden iki yanlış anlayış mevcuttur: Bunlardan biri, metin tenkidinin kuralları ve mantığı kavrandığında bunların her türlü esere ve metne uygulanabileceği görüşü. Diğer ise, bir kitap türü veya bir kültürün metinleri için üretilmiş metin tenkidi teori ve kuralları başka kitap türleri veya başka kültürlerin metinleri için geçerli olmayacağı görüşüdür.

Birinci anlayışın dayanak noktası metin tenkidinin amacındaki ve mantığındaki müşterek unsurdur. O da, metinlerin türü ve mahiyeti ne olursa olsun, metin tenkidinin amacının mümkün olduğunca metnin orijinaline en yakın hâline ulaşmak oluşudur. Ayrıca metin tenkidi bir bilim olduğuna göre ona bilim olma niteliğini kazandıran belli bir sistematiği, bütünlüğü, genel geçerliliği, tutarlılığı ve mümkün olduğu ölçüde nesneliliği olmalıdır. Bu özellikler metin tenkidinin esasını teşkil ettiğine göre bu esaslar doğrultusunda uygulamanın detaylarındaki farklılıklar özde farklılık değildir.

İkinci anlayış ise kültürlerin, metin türlerinin hatta her bir metnin biricik olduğu olgusuna dayanmaktadır. Birinci anlayış pozitivist bilim anlayışına yakınken ikinci anlayış tarihselci anlayışa yakındır. Her ikisini de dayandığı temel varsayımlar ve teorik ön kabuller hâlâ bilim felsefesinde tartışılıyor olmakla birlikte bir senteze ulaşılamadığı takdirde iki aşırı uca doğru kaymalar sorun teşkil etmektedir. Yine İslâm dünyasından örnek vermek gerekirse birinci anlayışın mensupları hiçbir ayırım gözetmeden bütün İslâmî literatür için geçerli yöntem kitapları yazarken, ikinci anlayışın mensupları Batı'nın kendi kültürü için ürettiği metin tenkidi yöntemleri bize uymaz diyerek bu devasa birikime sırtlarını dönebilmektedirler.

Oysa 'ya o', 'ya bu' şeklinde bir ikileme düşme yerine, 'hem o', 'hem bu' şeklinde bir sentez mümkündür. Yani metin tenkidinin hem genel geçer bir mantığı ve sistematiği vardır hem de her bir metin biriciktir ve her bir metne uygulanacak işlemler bu genel mantığı ihlâl etmemek kaydıyla nevi şahsına münhasırdır yani o metne özgüdür ve özgündür diye düşünülebilir. Zaten işin zor ve maharet isteyen tarafı da burasıdır. Uçlarda dolaşmak kolay, ama hassas dengelere riayet zordur. Yine Housman'ın tespitiyle bu iş hem bilimdir hem sanattır. Bir yönünden yapılacak fedakârlık işin mahiyetine aykırıdır.

5- Metin tenkidini nüsha karşılaştırmasına ve farkların belirtilmesine indirgeyen anlayışın uzantısı sayılabilecek bir yanlış anlayış da, elimizde nüshalar şeklinde tezahür eden metnin son şekline odaklanıp, metinlerin geçirdikleri süreçleri yani metnin tarihini göz ardı ederek metin tenkidi yapmaya kalkışmaktır. Bu anlayışın mensupları için metin tenkidi, Arapça tabiriyle 'tahkik', mevcut yazmalarla başlar ve basım işiyle biter. Oysa metinlerin geçirdikleri süreçler onların içeriklerinin değişmesinde birinci derecede etkili olmuşlardır. Metin tenkidi yapılacak eserin sadece mevcut nüshalarına odaklanmak ve elimizdeki son formatın bu hâle gelinceye kadar ne tür aşama ve değişimlerden geçtiğini göz ardı etmek metin tenkitçisini fahiş hatalara sürükleyebildiği gibi, metindeki birçok kanıt ve karineyi anlamlandırmaktan mahrum bırakır. Metin tarihi dendiğinde hem belli metin türlerinin müşterek tarihi, hem de belirli bir metnin özgün tarihi söz konusudur ve bunlar iç içedir. İslâmî metinlerden örnek vermek gerekirse ve genelden özele doğru gidersek, bir yandan İslâm tarihinde ilimlerin teşekkülü ve kitap yazım usûllerindeki gelişmeler, ardından her ilim dalının kitâbiyâtının gelişim ve teşekkülü, daha sonra her ilim dalındaki bir kitap türünün gelişimi, en son olarak da o türdeki bir kitabın gelişimi olmak üzere iç içe olan dört ana kategorideki kitap tarihi, metin tenkidinin ayrılmaz parçasıdır. Metin tenkitçisi bir kitap üzerinde çalışırken bu dört kategorideki tarihi bilmek ve göz önünde bulundurmak zorundadır. Örneğin bir hadis uzmanının, Mâlik'in (ö. 179) *el-Muvatta'*, bir fıkıh uzmanının Şeybânî'nin (ö. 189) *Kitâbu'l-Asl'*ı; bir tarihçinin İbn İshak'ın (ö. 153) *el-Meğâzi'si*, bir tefsircinin de Mukâtil b. Süleymân'ın (ö. 150) *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-*

Kebir'i üzerinde ayrı ayrı ve müstakil olarak metin tenkidi çalışması yaptığını düşünelim. Aynı çağda yaşayan bu dört klâsik müellifin her biri üzerinde çalışan her bir kişi yukarıda bahsedilen dört kategorideki tarihi bilmek zorundadır. Hadisten örnek vermek gerekirse *Muvatta*' metin tenkitçisi; İslâmî tarihindeki ilk bir buçuk-iki asırlık dini ilimlerdeki literatürün genel metinleşme serüvenini, diğer üç ilim dalındaki metinleşme sürecini, hadis ilminde ve literatüründeki gelişmeleri, *Muvatta*' türündeki diğer kitapların gelişmelerini, son olarak da Mâlik'in *el-Muvatta*'ının hikâyesini bilmek durumundadır. Çünkü örnek olarak verilen yukarıdaki dört kitap bir yandan belirli müşterek süreçlerin ürünü iken, diğer yandan hususî ve biricik tarihî olguların uzantısıdır. Bu dört kitapta tasnif tarzından, isnad kullanımından veya kullanılmayışından, bazı müşterek kavramlara kadar pek çok konuda benzerlik ve ayrılıklar mevcuttur. Bu dört kitabın tür olarak şifâhî aşamadan yazılı aşamaya kadar geçirdiği evreler de bir açıdan benzer bir açıdan özgündür. Her bir kitabın tenkitçisi bu kitapların metinlerini asıllarına en uygun hâliyle ortaya koymağa uğraşırken bir yandan genel bir yandan özel sorunlarla uğraşacaktır. Ama unutmamalıdır ki kendisi için son derece gerekli olan karîne ve belgeleri kendi üzerinde çalıştığı kitapta bulabileceği gibi, diğer kitaplarda da bulabilecektir. Yani metin tenkidi sadece metin farklarını dipnotlarda göstermekten ibaret standart, teknik ve kolay bir faaliyet değil, bir ırmak gibi akan metnin bizim gördüğümüz hâli ile ilk kaynağı arasındaki hikâyesini ve bu süreçte ne tür değişimlere maruz kaldığını yakalayabilmektir. Bu tür çalışmaların disiplinler arası ve çok disiplinli özelliğinden dolayı farklı bilim dallarından uzmanlar arasında yardımlaşma ve ekip çalışmaları gereklidir. Bu yüzdendir ki Batı'da uzun yıllardır metin tenkidi çalışmaları üniversite ve üniversite dışı tenkit kurumlarının şemsiyesi altında ve ekipler marifetiyle yapılmaktadır.

7- Metin tenkidine bu günden bakılması neticesinde, bu tenkit faaliyetini yazmaların bilimsel olarak matbaada basılması şeklinde anlayan ve tenkidi sadece matbaa sonrası döneme hasreden anakronik bir anlayışa da sıkça rastlanır. Bu anlayış, metin tenkidinin matbaadan önceki yazma eserler döneminde de önemli bir faaliyet olduğunu, disiplinin gerisindeki çok eskilere giden tarihsel süreci ve birikimi göz ardı etmektedir. Her türlü bilimsel keşfin, Batı kökenli olduğu şeklindeki Batı merkeziliğin ve tarihi doğrusal tekâmülden ibaret gören sosyal Darwinizmin izlerini taşıyan bu anlayış, birçok eserin çok uzun tarihsel mesafeleri kat ederek ve mümkün olduğunca az bozularak ve değişerek bugüne kadar nasıl ulaşabildiğini sorgulamaya pek yanaşmaz. Hâlbuki yazma eserler döneminde, insanlarda metnin değişimi ve bozulmasına karşı duyarlılık, matbaa döneminde yaşayanlardan daha ileri düzeydeydi. Çünkü onlar bir defada binlerce aynı nüshanın tedavüle sürüldüğü matbaa ortamına göre, her biri biricik nüshalar döneminin insanları olarak nüsha farkları problemiyle daha varoluşsal ve gündelik bir ilişki içindeydiler. Matbaa icat edilmeden önce yapılan metin tenkidi faaliyeti matbaa dönemindekinden fark-

lıydı. Matbaa öncesi dönemde yazma nüshaların mümkün olduğunca bozulmalardan azade olarak üretilmesi, şayet bozulmuşlarsa bunların düzeltilmesi kitaplarla uğraşan herkesin en temel problemiydi. Bu yüzden metin tenkidinin bu günkü seviyesini esas alarak kitapların ancak yazma olduğu dönemleri, matbaa döneminin mantığıyla algulayıp değerlendirmek doğru olmaz. Bu konunun önemi şuradadır: Gerek Grek ve Latin dünyası gerekse İslâm dünyası olsun, o dönemlerde nüshaların sıhhati için mutlaka başka nüshalarla karşılaştırılarak yazılmaları ve düzeltilmeleri gibi, günümüze mahsus bir metin tenkidi anlayışı aranmamalıdır. O dönemde nüshaların bozulmalarının nasıl düzeltileceğinden ziyade metinlerin bozulmaması ve değişmemesi için önceden alınacak tedbirler önemlidir. Çünkü o zamanda kitap üretimi standartlaştırmak bu günkü kadar kolay değildir. O günlerde her kâtibin matbaaya kitap hazırlayan metin tenkitçisi gibi davranması beklenemeyeceğine göre; bu kadar çok kâtibin elinden çıkan yazmaların değişim ve bozulmalara karşı korunmasını; kâtiplerin eğitimi, yazım faaliyetlerinin kontrolü, nüsha üretiminin disipline edilmesi, yazılan nüshaların tashihi gibi önlemlerle sağlamak mümkündür. İşte bütün bu tedbirler ve benzerleri, o dönemlerin metin tenkidi faaliyeti olarak telâkki edilmelidir. Örneğin İslâmî ilim tarihinde uygulanmış olan asıl nüshaların iyi şartlarda korunması, nüshalara müdahalelerin önlenmesi, nüsha sahiplerinden yetki alınmadan kopyalanmasına izin verilmemesi, kitap yazma kurallarının standartlaştırılması, kâtiplerin iyi eğitilmesi ve titiz şekilde kontrol edilmesi, her nüshanın yazılıp bittikten sonra tedavüle çıkmadan önce otoritelerin huzurunda sesli olarak okunması ve tashihi gibi, önceden alınan tedbirlerin yetersiz ve iptidai görülmesi bu günün matbaa döneminin ve modern şartların standartlarını orada arayan anakronik bakışın ürünüdür.

6- Yine İslâm dünyasında ve ülkemizde sıkça rastlanan çarpık bir anlayış tarzı da tek nüsha eserlerin neşri için âdeta yarışılması ve neşirlerinin mukaddimelerinde 'mine'n-nushati'l-vahide fi'l-âlem' şeklindeki ifadelerle övünülmesidir. Oysa tek nüsha oluş bir meziyet değil bir kusurdur. Çünkü tek nüsha bir eserdeki hatalar ancak tahmin ve sezgilerle düzeltilmektedir. Bu tür tashihler son derece spekülâtif ve risklidir. Ayrıca tek nüsha ile metin tenkidinin en temel kriteri olan eserin ve metnin tarihini elde edemeyiz. Ayrıca milyonlarca Arapça ve İslâmî eserlerin tamamının hâlâ kataloglanmadığı gerçeği göz önüne alınırsa bir eserin tek nüsha olduğu iddiası son derece dayanaksızdır. Bununla övünmek yerine, bulunan tek nüshanın ilim ehli mahrum kalmasını diye neşredildiği ve gelecekte başka nüshaların bulunarak yeni bir neşrin yapılmasının umut edildiği; bilgi sahibi olanların yardımcılarının beklendiği ifade edilmelidir.

Tek nüshası dışında nüshası bulunup bulunmadığı bilinmeyen eserler aynen neşredilecekse, zaten buna tenkitli neşir veya tahkik denilemez. Bu tür eserlerin peşine düşüp neşretme yerine başka nüshası olup olmadığı konusunda geniş araştırmalar yapmak, başka nüshası bulunamıyor ise bu tür eserlerin

yayınını geciktirmek yararlıdır. Ya da bu tür eserlerin metin tenkidinde bu eserden alıntı yapan eserlerle ilgili pasajları mukayese, benzer türde eserlerle mukayese ya da eserin niteliği uygunsa pasajların ayrı ayrı metin tenkidinin yapılması gibi, farklı yöntemlerle tenkidin yapılması gerekir. Mutlaka neşredilecekse, tek nüsha eserlerin tenkidine çok nüshalı eserler kadar hatta onlardan daha fazla emek ve çaba göstermek gerekir. Bu tür eserlerin neşrinde çok nüshalı eserlere göre daha esere özgün, biricik ve yaratıcı teknik yöntemler gerekir. Bütün bunlar mümkün olmuyorsa en iyisi tek nüshası bilinen eserlerin matbu olarak neşri yerine tıpkıbasımının (*fascimile*) yapılmasıdır. Bu sayede uzmanlar ve ilim erbabı eseri kullanırken yazma nüshadaki kanıt ve karineleri kendileri doğrudan değerlendirme imkânı elde ederler. Eğer eser okunaklı değilse doğrudan yazma metinle ilgilenmesi gerekmeyenler için daha kullanışlı olması amacıyla tıpkıbasımın yanına metnin matbu hali de eklenebilir. Ama buna tenkitli neşir veya tahkik denmez.

Tek nüsha ve nadir yazmaları neşretmeyi maharet sayan çarpık anlayış, nâşirlerin eserin başka nüshalarını aramada yeteri kadar gayret göstermeme, hatta içten içe başka bir nüsha çıkmasa diye arzu etme gibi bir tavrı benimsemelerine yol açabilmektedir. Çünkü başka nüshalar bulunduğu anda ellerindeki nüshanın nâdir oluş özelliği kaybolmakta ve reklam gerekçeleri yok olmaktadır.

Tek nüsha eserleri neşre rağbetin arkasında kolaycılığın yattığını da söylemek herhalde haksızlık olmaz. Tek bir nüshayı alıp bilgisayarda yazıp altına referans ve açıklama notları, başına bir mukaddime, sonuna indeks ekleyip adına tenkitli neşir demek ve bilimsel özgeçmişindeki yayın listesine bir eser daha eklemek varken; birçok nüshanın temini, okunması, mukayesesi, ilişkilerinin tayini, farklılıklar arasında tercih gibi, yorucu ve bıktırıcı işlerle uğraşmak ve göz nuru dökmek üstlenilmesi zor işlerdir. İşte bu yüzden ki nâşirler arasında nadir ve tek nüsha eser avcılığı önemli bir aktivite olmuş ve olmaya devam etmektedir. Buna karşı takınılacak en etkili tavır, tek nüsha eser neşrini hafife almak hatta ayıplamak, iyi bir metin tenkitçisinin şanına lâyık görmektir. Hatta bir adım ileri gidilip bazı kişilerin tek nüsha denen eserlerin başka nüshalarının araştırılmasını kendisine iş edinmesidir.

8 - Daha önce bilimsel usûllerle neşredilmemiş kitapların yeniden tenkitli neşrinin yapılması gerektiği genelde kabul gören bir husustur. Fakat daha önce tenkitli neşri yapılmış kitapların yeniden metin tenkidine tabi tutulması çok zaman lüzumsuz bir titizlik olarak addedilmektedir. Tenkitli neşri yapılmış bir eserin metin tenkidi yeterli standartlarda değilse, önceki çalışmada mevcut nüshalar yeterince araştırılmamışsa ya da daha sonra bulunan yeni nüshalar yeniden neşri gerektirecek farklılıklar içeriyorsa bunların yeniden tenkitli neşirlerinin yapılması gereklidir.

9- Yazma dönemi için yazmalar, matbaa dönemi için de bir eserin müellifçe

matbaaya gönderilen hâlden itibaren bütün basım aşamasındaki formları, tashih nüshaları ve eserin bütün baskıları daima metin tenkidinin vazgeçilmez malzemeleridir. Bir eserin en mükemmel tenkitli neşri yapılmış olsa bile bunlara olan ihtiyaç ortadan kalkmaz. Zira bunlar sadece belli bir amaç için kullanılan geçici araçlar değildir. Yapılan tenkitli neşirlerin kontrol ve denetlenmesinde, yeni ortaya çıkabilecek yöntemlerle yeni neşirler yapılabilmesinde bu malzemeye birçok kez yeniden başvurmak ihtiyacı hissedilir. Tenkitli metinlerin eleştirisi için en asli kaynak bunlardır. Özellikle yazma eserlerin fotoğraflarının alınarak yedeklenmesi çok önemli olmakla birlikte, hiçbir zaman fotoğraflar aslın yerini tutmaz ve onların sağladığı kanıtların tamamını vermez. Ayrıca bu gün belki farkında olunmasa da ileride geliştirilebilecek birtakım tekniklerle bu eserler üzerinde çok daha farklı araştırmalar yapılabilecektir. O yüzden sadece ülkemizdeki ve kültürümüze ait olanlar değil, dünya üzerindeki bütün yazmaların, basma eserlerin belli sayıda kopyasının mümkün olduğunca uzun süre korunabilmesi, insanlığın müşterek hafızası niteliğindeki bu malzemenin nesilden nesle aktarılabilmesi en temel insanlık borcudur. Tarihin en sağlam tanıkları yazılı malzemedir. Bilindiği gibi, tarih yazı ile başlar ve yazı yoksa tarih de yoktur. Gelişmiş ülkeler büyük ölçüde bir yandan tarihten devdaldıkları yazılı malzemelerini korumak diğer yandan da hayatlarını kayda geçirme konusunda sürekli yeni keşifler ve atılımlar peşindeyken, dünyanın özellikle ekonomik, siyasî ve sosyal yönden problemlî bölgelerinde hâlâ zaman geçtikçe çok sayıda yazılı malzeme geri dönüşü imkânsız şekilde yok olmaya devam etmektedir. Ayrıca dünyanın pek çok bölgesinde toplum ve bireylerin hayatlarının yazılı kaydı yeterince tutulmadığından bu bölgelerin tarihleri de görmezlikten gelinmektedir. Elhâsıl insanlığın topyekûn geçmiş yazılı kayıtlarını koruma ve şimdiki anını da kaydetme konusu; fertlerin, toplumların ve ilim erbabının inisiyatifine bırakılabilecek kadar önemsiz değil, belki insanlığın müştereken en acil çözüm bulması gereken temel meselelerinden biridir.

“Çok Anamlı, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: Metin Tenkidi Kavramı”

Özet: Bu makale öncelikle, ‘metin tenkidi’ teriminin çok anlamlılığı ve çok boyutluluğu problemine tahsis edilmiştir. Makalede, daha sonra modern bilimsel tasnifte ‘metin tenkidi’ tasniflerine ve kavramın disiplinlerarası ve çok disiplinli niteliği ve boyutlarına yer verilmiştir. Çalışmada öncelikle, İslâm dünyasında ve Türkiye’de ‘metin tenkidi’ teriminin çok boyutluluğuna dair bir tartışma açılması ve söz konusu problemin çözülmesi, ikinci olarak da ‘metin tenkidi’ teriminin ne anlam ifade ettiğini, onun muhtelif ilmi disiplinler arasındaki çok boyutlu yönünü göstermeyi hedeflenmektedir.

Citation: Salahattin POLAT, “Çok Anamlı, Çok Boyutlu ve Disiplinlerarası Bir Kavram: ‘Metin Tenkidi’”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, VI/1, 2008, ss. 7-28.

Anahtar Kelimeler: Tenkit, Eleştiri, Metin tenkidi, Metin eleştirisi, Edebiyat eleştirisi, Hadis Metin tenkidi, Metin tenkidi hakkında yanlış anlayışlar.